

УДК 159.928

Д. К. Корольов

АДАПТИВНА МОДЕЛЬ ПСИХОДІАГНОСТИКИ ОБДАРОВАНОСТІ

Анотація

Автор аналізує побудову психодіагностичного обстеження обдарованих. Запропоновано адаптивну модель психодіагностики обдарованості, що включає п'ять стадій: 1) визначення актуальної та потенційної обдарованості обстежуваного; 2) аналіз реалізованого та нереалізованого потенціалу обстежуваного; 3) встановлення стимулюючих та гальмуючих факторів; 4) визначення глибинних особистісних факторів, що сприяють або перешкоджають розвитку обдарованості; 5) визначення особистісних ресурсів розвитку обдарованості. Висновки автора є гіпотетичними, потрібні подальші теоретичні та емпіричні дослідження.

Ключові слова: обдарованість, психологічна діагностика, методи ідентифікації обдарованості.

Аннотация

Автор анализирует построение психодиагностического обследования одаренных. Предлагается адаптивная модель психодиагностики одаренности, включающая пять стадий: 1) определение актуальной и потенциальной одаренности обследуемого; 2) анализ реализованного и нереализованного потенциала; 3) установление стимулирующих и тормозящих факторов; 4) определение глубинных личностных факторов, благоприятствующих либо препятствующих развитию одаренности; 5) определение личностных ресурсов развития одаренности. Выводы автора являются гипотетическими, необходимы дальнейшие теоретические и эмпирические исследования.

Ключевые слова: одаренность, психологическая диагностика, методы идентификации одаренности.

Постановка проблеми. Завдання підтримки та розвитку обдарованості вимагають її ефективної ідентифікації. Проте психодіагностика обдарованості, попри давню історію, може похвалитися лише скромними успіхами.

Створено та використовується велика кількість методик, що претендують на діагностику обдарованості. Однак загальні методологічні та теоретичні підходи до побудови психодіагностичного обстеження обдарованих розроблені недостатньо. Так, Л. Ф. Бурлачук досліджує методологічні основи європейської та американської психодіагностики [1]. В. М. Дружинін пропонує аналіз підходів до діагностики інтелекту та креативності [2]. Сформульовано принципи психодіагностики обдарованості [5], проаналізовано діагностичні та прогностичні можливості методів ідентифікації обдарованості [4]. Однак дотепер відсутня модель цілісного психодіагностичного обстеження обдарованих.

Мета роботи — розробити модель психодіагностики обдарованості.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Дослідження автора, комплекс досліджень співробітників лабораторії психології обдарованості Інституту психології ім. Г. С. Костюка, опубліковані моделі та результати інших науковців надають підстави запропонувати адаптивну модель психодіагностики обдарованості. Зокрема, модель конкретизує принципи психодіагностики обдарованості та інтегрує діагностичні можливості різних методів ідентифікації обдарованості. Вважаємо, що дана модель придатна для психодіагностики різних типів обдарованості на різних етапах вікового розвитку. Модель передбачає п'ять стадій діагностичного процесу (рис. 1):

1. Порівняння рівнів розвитку актуальної та потенційної обдарованості обстежуваного. Під актуальною обдарованістю розуміється обдарованість, що реалізувалась в об'єктивних досягненнях. Отже, для визначення актуальної обдарованості в тій або іншій формі необхідно проаналізувати досягнення індивіда. Свідченням обдарованості слід вважати особливі досягнення. Діапазон особливих досягнень широкий: від результатів кращих 5-10 % учнів, студентів та працівників до екстраординарних досягнень. Цей діапазон також може бути описаний термінами здібний, обдарований, талановитий, геніальний. На практиці психологічна діагностика може ефективно працювати з обстежуваними, яких було відзначено як здібних та обдарованих. Талант та геніальність є феноменами винятковими, розробка ж та апробація психодіагностичних методів, не лише стандартизованих, а й якісних, вимагає не окремих обстежуваних, а цілих вибірок.

З метою оцінки досягнень індивіда використовується ряд методів, що мають неоднакові можливості квантифікації досягнень різного типу та рівня. До таких

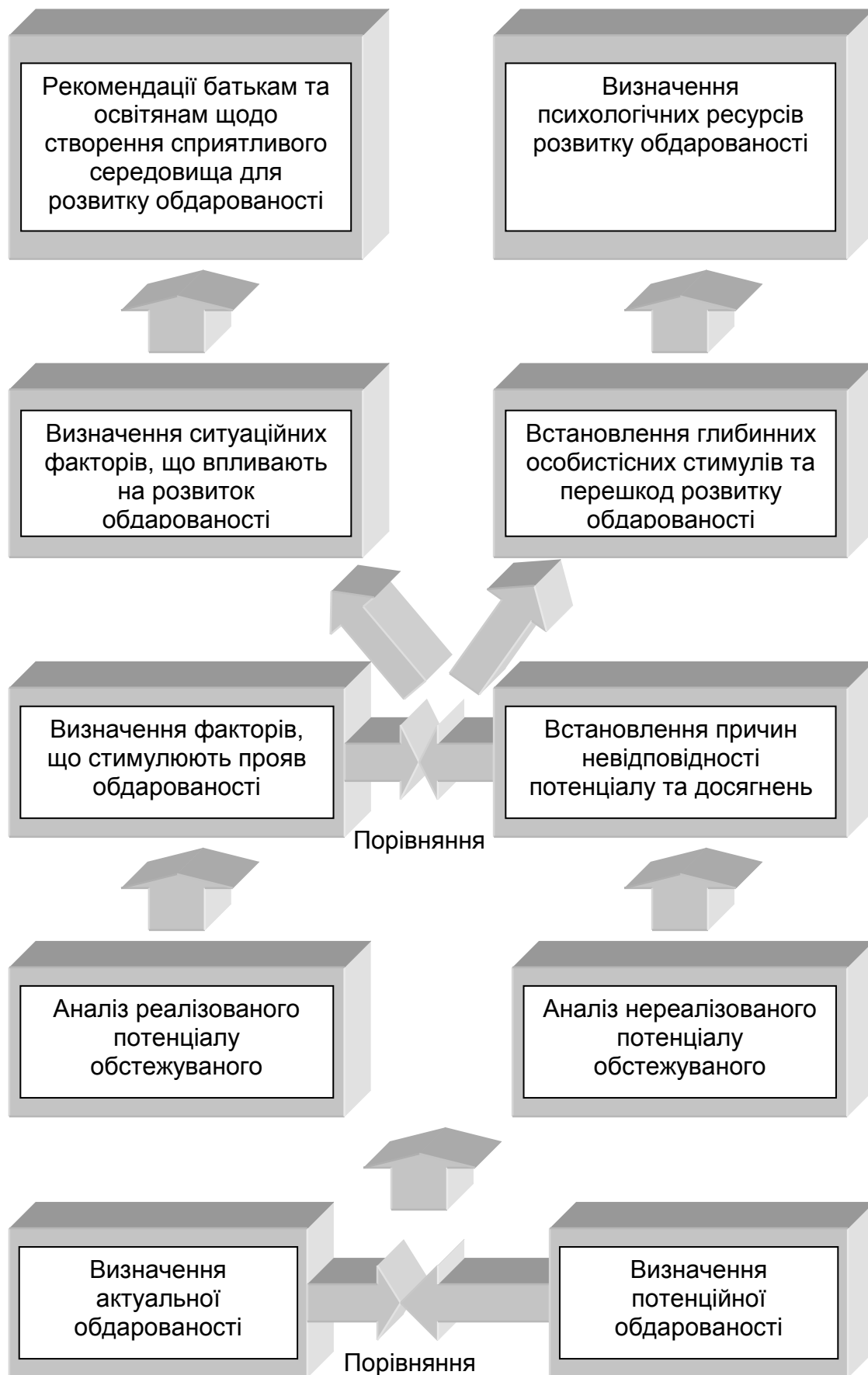

Рис. 1. Адаптивна модель психодіагностики обдарованості

методів належать: аналіз документів (думки професійної спільноти); експертна оцінка; об'єктивні показники результативності діяльності (винагороди, кількісні показники, академічна успішність тощо), аналіз продуктів діяльності. Аналіз документів та експертна оцінка більшою мірою можуть надати інформацію щодо досягнень високого рівня, об'єктивні показники результативності діяльності та аналіз продуктів діяльності краще підходять для визначення досягнень, що ближчі до пересічних. Надійність оцінювання збільшується завдяки інтеграції даних з різних джерел у єдиний комплексний критерій обдарованості.

Побудова комплексного критерію актуальної обдарованості вимагає перевірки надійності показників, що до нього входять, та надійності комплексного критерію загалом. Для цього традиційно застосовується розрахунок коефіцієнта альфа Кронбаха.

На практиці для оцінки обдарованості учнів та студентів найчастіше використовуються експертна оцінка та академічна успішність. Для студентів кращі результати можна отримати, якщо експертами виступають як однокурсники, так і викладачі. Щодо учнів школи валідну інформацію надають лише вчителі, думка однокласників надто залежить від інших факторів.

Розрахунок коефіцієнта альфа Кронбаха дозволяє визначити узгодженість оцінок експертів, відсіяти тих експертів, які дають неузгоджені з іншими оцінки. Адже це означає, що такі експерти керуються іншими критеріями оцінювання. Ймовірно, що саме вони відхиляються від заданого дослідником в інструкції критерію.

Розрахунок внутрішньої узгодженості критеріїв, що входять до комплексного критерію обдарованості, надає можливість визначити, чи вимірюють ці критерії один конструкт — актуальну обдарованість.

Потенційна обдарованість — це система психофізіологічних та психічних властивостей, зокрема, здібностей, завдяки яким стають можливими особливі досягнення індивіда. Отже, психодіагностика потенційної обдарованості передбачає вивчення внутрішньої психологічної структури обдарованості: когнітивних та особистісних факторів, що у взаємодії створюють системні ефекти обдарованості. Розгляд психологічної структури обдарованості спирається на ту або іншу модель обдарованості та враховує специфіку типу обдарованості та вікового етапу, що аналізується.

На наш погляд, слід говорити про вузький та розширювальний підхід до розгляду структури обдарованості. Перший включає до зазначеної структури тільки інтелектуальні фактори. Другий — розширює межі чинників обдарованості та відносить до них спочатку креативність, а потім — інші особистісні утворення. Якщо стосовно змісту когнітивних чинників обдарованості все ж таки спостерігається певна згода серед дослідників, то стосовно особистісних факторів наявні дуже суперечливі погляди.

Більшість дослідників у якості головних когнітивних факторів обдарованості розглядає інтелект [8, с. 148-161] та креативність [6, с. 829]. У

межах креативності виділяють когнітивну креативність (рівень розвитку дивергентного мислення) та особистісну креативність (особистісні властивості, що характерні для креативних осіб) [6, с. 829].

Співвідношення між інтелектом та креативністю в детермінації обдарованості може змінюватись залежно від віку. Так, П. Ольцевська-Кубілує вказує на відмінність обдарованості в дитячому та дорослому віці: обдаровані діти зазвичай не створюють нового знання, вони відкривають для себе те, що було вже відомо, раніше і швидше за інших дітей [11, с. 65].

Як зазначено вище, погляди дослідників на особистісні чинники обдарованості суперечливі. Вивчаються різноманітні фактори: від темпераментальних властивостей до моральних цінностей та духовності. Так, М. Сікзентміхалі вважає, що між геніями існує не когнітивна чи афективна, а мотиваційна схожість. Спільним для них є небажання чи нездатність переслідувати цілі, які прийняті кимось ще — вони відмовляються жити за наявною схемою [11, с. 65].

П. Ольцевська-Кубілує на підставі аналізу літератури щодо особистісних вимірів обдарованих виділяє характеристики останніх. Обдаровані особи демонструють нижчий рівень тривоги, не відрізняються за локусом контролю від необдарованих чи хронологічно старших осіб. Обдаровані, які демонструють високі досягнення, порівняно з обдарованими, які не реалізують свій потенціал, відрізняються відповідальністю, самоконтролем та інтернальним локусом контролю [10, с. 347-352].

У дослідженні І. Пуфал-Струзік, проведеному серед юнаків 16-17 річного віку з вираженими здібностями, було встановлено зв'язок успішності навчання та рівня самоактуалізації. Обдаровані учні мали значно вищий рівень самоактуалізації. Обдаровані та самоактуалізовані учні відрізнялись значно вищим рівнем потреби в інтелектуальній активності, вищим рівнем самоприйняття [12, с. 53-59], [13, с. 44-47].

М. Гросс зазначає, що становлення ідентичності в інтелектуально обдарованих підлітків ускладнюється їхніми початковими та надбаними відмінностями від однолітків. Щоб заробити схвалення з боку однолітків, обдаровані вимушені приховувати свої здібності та розвивати альтернативну ідентичність, що сприймається як більш прийнятна в даному середовищі. Створення цієї захисної маски вимагає від обдарованого заперечувати свою любов до навчання та інтереси, що відрізняються від інтересів однолітків, прискорений моральний розвиток. Якщо ця прийнята ідентичність принесе підлітку прийняття з боку однолітків, обдарований боїтиметься вийти за її межі [7, с. 167-174].

Отже, вибір моделі обдарованості, що буде покладена в основу психодіагностики, ймовірно, є найбільш відповідальним, отже, критичним для подальшого обстеження кроком. Дослідник має не лише правильно визначити діагностичні конструкти, а й підібрати адекватні методи діагностики.

Останніми є стандартизовані та нестандартизовані психодіагностичні методики.

Визначення рівня розвитку актуальної та потенційної обдарованості надає можливість їх порівняти. Якщо відповідні показники виражені в кількісній формі, стає можливим формалізоване їх порівняння. Зокрема, необхідно стандартизувати показники актуальної та потенційної обдарованості, тобто виразити їх в одиницях стандартного відхилення, так званих «z-балах» (формула 1).

$$z = x - \mu / \sigma \quad (1),$$

де z – z-показник;

x – первинний показник, що має бути стандартизованим;

μ – середнє за шкалою;

σ – стандартне відхилення за шкалою.

Після зазначеної процедури показники актуальної та потенційної обдарованості стають придатними для прямого співставлення, оскільки вони виражені в одній шкалі.

Попри простоту та логічність описаного підходу, він має обмежену сферу застосування, оскільки використовує лише дані стандартизованих методик та можливий тільки за обстеження великої кількості осіб, які належать до однієї популяції.

2. Аналіз реалізованого та нереалізованого потенціалу обстежуваного. Порівняння досягнень та потенційних можливостей, зокрема, здібностей, що визначені на першому етапі, надає можливість встановити їхню відповідність або невідповідність. Подальший аналіз має бути спрямований не лише на встановлені зони невідповідності, а й на ті сфери, де потенціал розвитку виявився повною мірою реалізованим. Порівняльний аналіз сфер діяльності, де особистість змогла та не змогла себе реалізувати, відкриває шлях до наступного етапу.

3. Встановлення індивідуальних факторів, що безпосередньо стимулюють або гальмують прояв обдарованості. У даному випадку йдеться не про загальні умови прояву обдарованості, що відомі з досліджень, а про внутрішні та зовнішні умови, які в даного конкретного індивіда сприяють або перешкоджають прояву обдарованості. Фактори, що стимулюють прояв обдарованості, слід розглядати як потенціал розвитку, котрий необхідно найбільш повно використовувати. Крім того, визначення таких факторів допомагає зрозуміти, чого саме не вистачає в інших сферах, де обдарованість індивіда не може реалізуватись.

Робота з гальмівними факторами порівняно зі стимулюванням прояву обдарованості може бути простішою та давати швидший результат. Якщо

усунути гальмівний фактор, що начебто перекриває русло розвитку, обдарованість перейде з потенційного до актуального стану.

4. Визначення ситуаційних та глибинних особистісних факторів, що сприяють або перешкоджають розвитку обдарованості. Якщо психологічний аналіз показав, що розвиток обдарованості в даному випадку гальмується або недостатньою мірою стимулюється ситуаційними факторами, необхідна допомога в управлінні такою ситуацією. Потрібно створити більше сприятливе середовище для розвитку обдарованості.

У іншому випадку може бути встановлено, що розвиток обдарованості пов'язаний із особистісними факторами. Поверхневі особистісні стимулюючі та гальмівні фактори найчастіше мають мотиваційний характер. Проте за поверхневими факторами знаходяться глибинні особистісні перешкоди та стимули розвитку обдарованості. Зокрема, за мотивами та ставленнями знаходиться глибша особистісна динаміка, другий шар особистісних факторів. Це можуть бути емоційні та особистісні труднощі, що є зворотними сторонами обдарованості.

Наприклад, Д. Мак-Коуч та Д. Сігл дослідили категорію учнів, продуктивність (досягнення) яких значно відстають від потенціалу (здібностей). Встановлено, що з таким відставанням пов'язані: занижена академічна самооцінка, знижена значущість навчальних цілей, нестача мотивації та погана саморегуляція, негативні настановлення щодо викладачів та школи [9, с. 415].

Занижена академічна самооцінка характеризує ставлення до власних здібностей і обумовлює вибір діяльності поза навчальною сферою. Академічна самооцінка є багатогранним явищем, що включає внутрішні та зовнішні порівняння. Суб'єкт порівнює свою успішність у навчанні з успішністю в інших сферах (внутрішні порівняння), з успішністю інших учнів (зовнішні порівняння) [9, с. 416]. Встановлено, що академічна самооцінка добре прогнозує навчальні досягнення. Існують дані, за якими академічною самооцінкою може бути пояснена третина дисперсії навчальних досягнень, в тому числі майбутніх досягнень [9, р. 416].

Ставлення до викладачів та ставлення до школи обумовлює навчальні досягнення учня. Ставлення до школи відображає інтерес та залучення до шкільного життя. Дослідження показують, що успішні учні демонструють тенденцію бути зацікавленими в навчанні. Учні, що погано встигають, часто негативно ставляться до школи, мають проблеми в стосунках з педагогами [9, с. 417].

Висока оцінка навчальних цілей учнями обумовлює особливості їхньої мотивації та саморегуляції в навчанні, залучення до навчання, готовність докладати зусилля заради навчання, вищі досягнення в школі [9, с. 417].

Мотивація та саморегуляція в сфері навчання розуміються як самогенерація думок, емоцій та дій, що систематично орієнтовані на досягнення цілей. Завдяки саморегуляції суб'єкт у когнітивному,

мотиваційному та поведінковому плані активно бере участь у власному навчанні. Саморегуляція – добрий предиктор навчальних досягнень [9, р. 418].

При глибокому психологічному аналізі стане очевидним, що феномени, які обговорюються, не є локальними. Тобто за заниженою академічною самооцінкою скоріше за все буде знайдено певні проблеми із самооцінкою та ставленням до себе загалом. Водночас встановлено, що позитивне ставлення до себе, прийняття себе пов'язано з проявом обдарованості [3]. Схожим чином погана саморегуляція в навчанні буде проявом загальних проблем із саморегуляцією. Знижена значущість навчальних цілей та нестача навчальної мотивації може бути пов'язане з багатьма особистісними проблемами, наприклад, із недостатнім працелюбством, протилежністю до якого є трудоголізм обдарованих.

5. Визначення ресурсів розвитку обдарованості. Якщо виявлені стимулюючі та гальмівні фактори розвитку обдарованості стосуються соціальної ситуації розвитку обдарованої особистості, то за результатами обстеження формулюються рекомендації для батьків та освітян. Адже саме вони володіють найбільшими можливостями управління зазначеною ситуацією.

У випадку, коли справа стосується особистості обдарованого, рекомендації готуються для самого обдарованого та психолога, який здійснює його супровід. У рекомендаціях мають розкриватись психологічні ресурси розвитку обдарованості обстежуваного. Розуміння особистісної динаміки, що отримане на попередньому етапі, надає можливість розробити програму допомоги обдарованому. Вважаємо, що слід виходити з того, що розвинути обдарованість неможливо, можна допомогти їй розвинутись. Отже, варто визначити особистісні ресурси, опора на які допоможе вирішувати проблеми обдарованої особистості та стимулюватиме її розвиток.

Зазначимо, що на всіх, крім першого, етапах психодіагностичного обстеження обдарованих відповідно до адаптивної моделі не застосовуються стандартизовані методики. Використовується інформація, що отримана за допомогою стандартизованих та нестандартизованих методик на першому етапі, інша інформація збирається за допомогою бесіди. Проте основним методом є неформалізований змістовий психологічний аналіз, успіх якого забезпечує лише загальний професіоналізм фахівця.

Висновки. Адаптивна модель психодіагностики обдарованості реалізує ідею гнучкої процедури обстеження обдарованих, коли зміст та спрямованість наступного етапу визначається результатами попереднього. Адаптивна модель психодіагностики обдарованості включає п'ять етапів: порівняння рівнів розвитку актуальної та потенційної обдарованості обстежуваного; аналіз реалізованого та нереалізованого потенціалу обстежуваного; встановлення індивідуальних безпосередніх факторів, що стимулюють або гальмують прояв обдарованості; визначення ситуаційних та глибинних особистісних факторів, що сприяють або перешкоджають розвитку обдарованості; визначення ресурсів розвитку обдарованості.

Слід враховувати, що побудова психодіагностичного обстеження обдарованих на підставі запропонованої моделі вимагає виконання великого обсягу роботи. Отже, достовірний психодіагностичний висновок щодо обдарованості може бути отриманий лише за наявності достатніх ресурсів.

Подальші дослідження мають визначити особливості застосування представленої моделі для психодіагностики різних типів обдарованості на різних етапах вікового розвитку.

Список використаних джерел

1. Бурлачук Л. Ф. Психодіагностика / Л. Ф. Бурлачук. — СПб. : Питер, 2003. — 352 с.
2. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. — СПб. : Питер Ком, 1999. — 368 с.
3. Королев Д. К. Эмпирическое исследование личностных факторов развития одаренной личности на этапе ранней зрелости / Д. К. Королев, Р. А. Пономарева-Семенова // Психологические факторы развития одаренной личности. — Житомир : Издательство ЖГУ им. И. Франка, 2007. — С. 100—118.
4. Корольов Д. К. Діагностичні та прогностичні можливості методів психодіагностики обдарованості / Д. К. Корольов // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — 2010. — Вип. 38. — С. 160—167.
5. Корольов Д. К. Методологічні принципи психодіагностики обдарованості / Д. К. Корольов // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — 2009. — Вип. 37. — № 241—251.
6. Clapham M. M. The convergent validity of the Torrance tests of creative thinking and creative interest inventories / M. M. Clapham // Educational and Psychological Measurement. — 2004. — V. 64, № 5. — P. 828—841.
7. Gross M. The "me" behind the mask: Intellectually gifted students and the search for identity / M. Gross // Roeper Review. — 1998. — Vol. 20, № 3. — P. 167—174.
8. Kuncel N. R. Academic performance, career potential, creativity, and job performance: can one construct predict them all? / N. R. Kuncel, S. A. Hezlett, D. S. Ones // Journal of Personality and Social Psychology. — 2004. — Vol. 86, № 1. — P. 148—161.
9. McCoach D The School Attitude Assessment Survey-Revised: a new instrument to identify academically able students who underachieve / D. McCoach, B. Siegle // Educational and Psychological Measurement. — 2003. — Vol. 63, №3 — P. 414—429.
10. Olszewski-Kubilius P. Personality dimensions of gifted adolescents: A review of the empirical literature / P. Olszewski-Kubilius, M. Kulieke, N. Krasney // Gifted Child Quarterly. — 1988. — Vol. 32, № 4. — P. 347— 352.
11. Olszewski-Kubilius P. The transition from childhood giftedness to adult creative productiveness / P. Olszewski-Kubilius // Roeper Review. — 2000. — V. 23, № 2. — P. 65—72.
12. Pufal-Struzik I. Self-actualization and other personality dimensions as predictors of mental health of intellectually gifted students / I. Pufal-Struzik // Roeper Review. — 1999. — Vol. 22, № 1. — P. 44— 47.
13. Pufal-Struzik I. Self-actualization in gifted and aggressive young people / I. Pufal-Struzik // European Journal for High Ability. — 1995. — Vol. 6, № 1. — P. 53—59.
14. Silverman L. K. The measurement of giftedness / K. A. Heller, F. J. Monks, R. J. Sternberg, R. F. Subotnik // International handbook of giftedness and talent. — Amsterdam — Boston — London — New York — Oxford — Paris — San Diego — San Francisco — Singapore — Sydney — Tokyo, — 2002. — P. 947—970.

Summary

The author analyzes giftedness identification procedure. The adaptive five-step model of giftedness assessment is proposed: 1) identification of actual and potential giftedness; 2) analysis of realized and non-realized potential; 3) identification of facilitating or inhibiting factors; 4) analysis of profound personality factors that affect giftedness development; 5) founding of personality giftedness development resources. Author's conclusions are hypothetical, thus future theoretical and empirical research are needed.

Keywords: giftedness, assessment, giftedness identification methods.